

УДК 502.3: 332.1

*В. М. Кислий,
к. е. н., професор кафедри управління,
В. В. Кубатко,
аспірант кафедри управління,
Сумський державний університет*

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОЇ ОЦІНКИ ТІНЬОВОГО ТА НЕФОРМАЛЬНОГО СЕКТОРІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

Робота пов'язана з аналізом впливу тіньового сектора сільськогосподарського виробництва на навколишнє природне середовище. Досліджені теоретичні та науково-методичні основи еколого-економічної оцінки тіньового та неформального секторів сільськогосподарського виробництва.

The paper deals with the analysis of informal agricultural sector impact on the environment. The theoretical and methodological principles of ecological and economic efficiency of shadow and informal agricultural sectors are discussed.

Ключові слова: легальна економіка, тіньова економіка, неформальна економіка, тіньовий ВВП, еколого-економічний збиток.

Key words: legal economy, informal economy, shadow economy, informal GDP, ecological and economic damage.

ВСТУП

Останнім часом тіньова економіка стала великомасштабною проблемою, пов'язаною з економічною й соціальною безпекою держави. Поряд із державним і приватним секторами економіки існує специфічний тіньовий сектор, що становить значну конкуренцію першим двом і негативно впливає не лише на соціально-економічні процеси в суспільстві, а й на екологічну ситуацію. Тіньова економіка завдає державі значної шкоди: суттєво зменшує бюджет країни, знижує інвестиційну привабливість, сприяє відтоку вітчизняного капіталу за кордон, стає реальною загрозою національній безпеці України.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Тіньова економіка з різними назвами ("вторинна", "паралельна", "криміногенна" та ін.) є загальносвітовим, глобальним явищем, певною мірою характерним для всіх країн. У загальносвітовому масштабі її частка становить 5—10% ВВП, в африканських і південноамериканських державах — 25—30%, Росії — 42%, Казахстані — 34,3%, Греції — 29%, Італії — 27%, потім — Ірлан-

дія, Канада, Франція та Німеччина — 14,9—16,3%. Експертні оцінки цього показника в Україні, залежно від методу, коливаються від 20% до 60% [1].

Без урахування обсягів тіньової економіки неможливе проведення ефективного науково-економічного аналізу на макро- і мікрорівнях, прийняття управлінських і законодавчих рішень на всіх рівнях структур управління в національному господарстві. Нехтування таким багатограним і суперечливим явищем призводить до серйозних помилок при визначенні макроекономічних показників, неадекватної оцінки найважливіших процесів та тенденцій, тактичних і стратегічних помилок під час прийняття відповідних рішень.

У зв'язку з цим особливого значення набувають дослідження загальних проблем існування сектора тіньової економіки як дестабілізуючого фактора господарської системи держави. Цими питаннями займалося чимало відомих зарубіжних та вітчизняних теоретиків, перш за все, це А. Портес, Б. Свенсон, Г. Гросман, Д. Убара, Д. Кауфман, Е. Файге, Е. де Сото, А. Косалс, А. Хофман, М. Ромер, О. Турчинов, П. Віліс, С. Сасен-Куб, Т. Корягіна, Ю. Латов, Є. Сатерленд та інші.

У сучасних теоретичних розробках і концепціях вітчизняних економістів — А. Тимченко, А. Ахламової, Т. Хайлової, В. Вишневського, О. Часовського, В. Бородюка, О. Воробйова, Т. Приходько, О. Турчинова, В. Поповича — розглядається багато питань, пов'язаних з феноменом тіньової економіки.

Разом з тим, в цих дослідженнях не враховується негативний вплив тіньового сектора економіки на довкілля, який, враховуючи її масштаби, є значним. Таким чином, при аналізі тіньового сектора економіки необхідно враховувати не лише шкоду, пов'язану з економічними і соціальними аспектами, але й вплив такої діяльності на навколишнє середовище.

Завдання роботи полягає в аналізі умов та причин формування тіньового сектора економіки в Україні та його впливу на навколишнє природне середовище, а також у визначенні рівня еколого-економічних збитків, що виникають у процесі формування тіньового та неформального секторів сільськогосподарського виробництва.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Експансія тіньових економічних відносин в Україні є, в першу чергу, результатом руйнування колишньої державності, що привело до розриву традиційних зв'язків між окремими підприємствами і цілими територіями. Не останню роль у криміналізації господарського життя України грає і значне послаблення боротьби з економічними злочинами, що виправдовуються тезою про необхідність використання капіталів "тіньової економіки" як ресурсної бази економічних реформ [2].

Досі немає єдиного загальноприйнятого визначення тіньової економіки. Найпопулярніші тлумачення даного феномена такі [3]:

1) тіньова економіка — це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства;

2) тіньова економіка — це економічна діяльність, що здійснюється неофіційно, за межами правового поля України або з порушенням законодавства і, від якої держава не отримує податкових надходжень;

3) тіньова економіка — це економічна діяльність, що здійснюється в рамках закону, але не реєструється державними органами; діяльність, яка в основі є кримінальною і охоплює незаконні види діяльності, а також діяльність, що є легальною, але здійснюється методами, що є поза законом.

Отже, тіньова економіка — фактично не контрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінно-

стей, тобто такі соціально-економічні взаємини між окремими громадянами, соціальними групами щодо використання діючих форм власності в корисливих особистих і групових інтересах, які приховуються від органів державного управління і самоврядування, громадськості. Вона містить у собі всі невраховані, нерегламентовані, відмінні від викладених у нормативних документах і правилах господарювання види економічної діяльності.

Під неформальним сектором економіки розуміють частину сектора домашніх господарств, що утворюється некорпоративними підприємствами, тобто тими, що належать окремим особам чи домашнім господарствам, та які здійснюють виробництво товарів та послуг як для власного споживання, так і для продажу на ринку. Прикладом таких підприємств є дрібні фермерські господарства, власні підсобні господарства населення, послуги приватних лікарів, викладачів, репетиторів та ін. [16].

Як констатують експерти, пороговим, тобто критичним, рівнем тінізації економіки є 40 % офіційного ВВП. В Україні цей рівень залишається високим, за деякими оцінками, таким, що перевищує критичний рівень. Тіньова економіка в Україні докорінно відрізняється не тільки від "західної", але і від "східноєвропейської". Деякі вчені пояснюють нинішній розмах тіньового бізнесу в нашій країні винятково генетичними передумовами, сформованими ще при соціалізмі. Інші — тим, що специфіка і масштаби тіньової діяльності в сучасній Україні зумовлені наслідками реалізації обраної моделі перебудови економіки і суспільства.

Серед основних причин тотальної тінізації економіки України виділяють наступні [4—9]:

— зацікавленість окремих представників державного апарату в існуванні тіньової економіки і в отриманні тіньових доходів;

— потужний податковий прес, що призводить до зменшення зацікавленості юридичних і фізичних осіб у легальній економічній діяльності;

— соціально-економічну кризу, неритмічну роботу великої кількості підприємств, затримки в оплаті праці, зростання безробіття, відсутність соціального захисту населення;

— відсутність інвестиційної альтернативи тіньовим капіталом;

— міждержавну інтеграцію тіньового сектора економіки і суб'єктів тіньової економічної діяльності.

Поряд зі зростаючою кількістю нелегальних суб'єктів господарювання, що входять до складу тіньового чи неформального сектора, зростає і прихована, поки що не виявлена шкода, якої завдає діяльність цих суб'єктів для навколишнього середовища. Цей неконтрольований вплив є до-

силь значним, зокрема у сільському виробництві. Так, воно є одним з найбільших забруднювачів водних джерел, крім того варто відмітити забруднення ґрунтів токсичними речовинами, важкими металами, пестицидами, надмірними нормами добрив, порушення водно-повітряного і температурного режимів ґрунту тощо.

У країнах, що розвиваються, неофіційна та не санкціонована діяльність фірм, що входять до тіньового сектора економіки, має серйозні екологічні наслідки. Є низка підстав для такого твердження. Наприклад, більше половини несільськогосподарської зайнятості Латинської Америки та Африки припадає на неформальний сектор. Значна частка тіньових фірм функціонує у галузях, що спричиняють значні забруднення навколишнього середовища (металообробка, виробництво кераміки, текстилю та ін.). В Мексиці 38% неофіційних фірм класифікуються як промислові.

Крім того, неофіційні фірми, як правило, характеризуються більш високим рівнем забруднення навколишнього середовища, ніж офіційні фірми тієї ж галузі, через відсутність відповідних очисних споруд, очисного устаткування. Нарешті, неофіційні фірми є значним джерелом забезпечення зайнятості та часто розташовані у житлових районах. У результаті їх викиди безпосередньо впливають на значну кількість населення.

Хоча неофіційні господарства створюють гострі екологічні проблеми, зусилля по боротьбі із забрудненням країни традиційно зосереджують на великих промислових джерелах. Однією з причин цього є те, що застосування звичайних нормативних документів в неформальному секторі є проблематичним [10, 11].

Кожна країна має свою окрему галузь народного господарства, тіньова діяльність в якій продукує найбільшу кількість викидів. Наприклад, у Мексиці — це виробництво цегли за допомогою печей, що є горезвісними неофіційними джерелами забруднення повітря у містах. За однією з оцінок, таких печей налічується близько 20000. Для них використовуються дешеві види палива, в тому числі пластикові відходи, зношені шини, відпрацьоване моторне масло. При цьому найбільше від такого забруднення повітря страждають жителі бідних районів, в яких зазвичай розміщуються такі підпільні виробництва.

Що ж стосується України, то значний негативний вплив на навколишнє середовище мають неформальні суб'єкти промисловості, сільського господарства, будівництва.

Суб'єкти промисловості з метою економії коштів на сплату податків та податкових зборів навмисно приховують інформацію про реально виготовлений обсяг продукції, таким чином йдучи "у тінь". За відсутності правдивої інформації держава не в змозі вирахувати реальну шкоду і

збиток, якого завдає тіньова діяльність навколишньому середовищу.

У сільському господарстві спостерігається аналогічна картина. Виробництво сільськогосподарських товарів підприємствами домашніх господарств для власного споживання, наприклад, передбачає використання отрутохімікатів та інших засобів боротьби зі шкідниками. Але така діяльність не враховується при розрахунку загальних викидів шкідливих речовин у навколишнє середовище через, здавалось би, незначний їх обсяг. Відповідно, власник такого господарства не несе відповідальності за шкідливий вплив на навколишнє середовище. А, значить, його діяльність є за своєю суттю тіньовою.

Звичайно, застосування мінеральних добрив характеризується високою економічною ефективністю. Раціональне використання 1 ц. азотно-фосфорно-калійних добрив забезпечує приріст урожайності зернових культур в середньому на 1,5—2 ц/га, цукрових буряків — 11—15, картоплі — 5—8, овочів — до 22, кормових культур — на 10 ц/га. Проте не варто забувати про негативні наслідки, які можуть виникнути при виробництві і застосуванні мінеральних добрив.

Суттєва шкода навколишньому середовищу завдається як на стадії видобутку сировини, так і при отриманні мінеральних добрив. Не обходиться без негативних наслідків для довкілля і застосування добрив безпосередньо при внесенні їх у ґрунт, що супроводжується надходженням у ґрунт не лише азоту, фосфору та калію, але й багатьох інших елементів, присутніх в них у вигляді баласту (кальцій, магній, натрій, хлор, фтор, сірка та ін.). Деякі з них здійснюють позитивний вплив на властивості ґрунту, наприклад, кальцій та сірка. Інші ж, концентруючись у кореновому шарі, пригнічують рослини, накопичуються в них у кількостях, що перевищують гранично допустимі норми. Баласт, що накопичується у міру внесення мінеральних добрив, погіршує структуру, пригнічує мікрофлору ґрунтів.

Найбільшу небезпеку являють азотні добрива через високу рухливість нітратного азоту. На частку сільськогосподарського виробництва припадає не менше половини зв'язаного азоту, що надходить у водойми. Це офіційні, відомі дані. Але ж приховане, тіньове та неформальне виробництво сільськогосподарської продукції також завдає значної шкоди. Нітрати накопичуються не лише у воді, але і в продовольчих та кормових культурах.

Негативна дія на ґрунт фосфорних добрив полягає в тому, що внесення їх у великих обсягах призводить до підвищеного накопичення у ґрунті елементів, що забруднюють навколишнє середовище. Наприклад, у суперфосфаті звичайному марганцю міститься 540 мг/кг, магнію — 1400,

нікелю — 23, свинцю — 49, хрому — 67, цинку — 137; у суперфосфаті подвійному — відповідно 650, 4500, 17, 38, 41, 142 мг/кг [12].

Надлишкове накопичення фтору в кормових рослинах спричиняє захворювання тварин флюорозом, що різко знижує їх молочну і м'ясну продуктивність.

Калій не чинить негативного впливу на навколишнє середовище. Але разом з калійними добривами до ґрунту вноситься велика кількість хлору, що негативно впливає на якість картоплі та інших сільськогосподарських культур.

За деякими даними, азот, фосфор, калій, мікроелементи, що містяться у мінеральних добривах, не шкідливі, якщо їх вносять в оптимальних співвідношеннях. Шкідливим є застосування їх з порушенням необхідних пропорцій. Забруднення ґрунтів також може бути викликане занадто великим внесенням добрив чи переважним використанням якогось їх виду. Надлишок азоту негативно впливає на гумус ґрунту, викликає деградацію останнього, що, у свою чергу, призводить до інших небажаних наслідків. Внесення надмірної кількості азоту може призвести до нестачі в рослинах фосфору, кальцію, магнію і при їх споживанні може стати причиною цілого ряду фізіологічних захворювань тварин і навіть людини.

Найбільш швидкими темпами іде забруднення ґрунтів при внесенні добрив з побутових відходів. За одно-, дворазове їх застосування запаси ртуті, свинцю, цинку, срібла зростають на десятки і навіть сотні процентів порівняно із вмістом цих металів в неудобрених землях. Настільки значні рівні дії зумовлені високими концентраціями токсичних хімічних елементів у вихідній сировині — побутовому смітті та каналізаційних стічних водах. Компости із побутового сміття, за даними багаторазових досліджень, порівняно з необробленими ґрунтами містять у 830 разів більше ртуті, у 200 — срібла, в десятки разів кадмію, цинку, міді, свинцю та інших хімічних елементів.

Перенасичення ґрунтів мінеральними добривами порушує кругообіг органічних речовин на оброблюваних площах, ставить під загрозу збереження родючості земель на тривалий період. Це обумовлено не лише постійним накопиченням різних домішків, що містяться в мінеральних добривах, але й фізичними змінами структури ґрунтів. Токсичні мікроелементи малорухомі, тому вони накопичуються здебільшого у поверхневому шарі ґрунту, що піддається обробці і в якому зосереджені кореневі системи рослин.

Таким чином, збитки можуть виникнути внаслідок знищення елементів природного середовища, його забруднення викидами, стоками, відходами, виснаженням природних комплексів, нераціональним використанням природних ресурсів,

порушенням екологічних зв'язків у середовищі існування живих організмів, в тому числі людини.

Підсумовуючи вищесказане, потрібно відмітити, що функціонування сільськогосподарського виробництва призводить до погіршення стану навколишнього середовища, формуючи при цьому еколого-економічний збиток.

Під еколого-економічними збитками розуміють оцінку у грошовому вираженні негативних змін навколишнього природного середовища у результаті забруднення природних ресурсів, а також наслідки таких змін [13].

Іншим показником, що оцінює негативний вплив економіки на довкілля, є показник екологоємності продукції. Екологоємність — це сумарні екологічні витрати суспільства, пов'язані з використанням природного середовища при виробництві і споживанні одиниці продукції [13].

Існують численні науково-методичні підходи до їх визначення, разом з тим виявлення частки еколого-економічного збитку, що припадає на тінювий та неформальний сектори та визначення екологоємності сільськогосподарської продукції в цих секторах і дотепер залишається нерозв'язаною проблемою.

Ми пропонуємо при проведенні еколого-економічної оцінки тінювого та неформального секторів сільськогосподарського виробництва в якості базових показників використовувати показники тінювої зайнятості населення за наступною методикою.

На основі наведених в джерелі [14] розрахунків тінювої зайнятості в Україні визначимо рівень еколого-економічних збитків від забруднення навколишнього середовища суб'єктами тінювого сектора економіки.

Насамперед, визначимо частку офіційного ВВП, що припадає на одного працюючого. Для цього обсяг офіційного ВВП, що припадає на сільськогосподарську галузь, поділимо на кількість офіційно працюючих у цій галузі. Оскільки розрахунки проводилися за період 2002—2009 рр., скоригуємо отримані значення на індекс споживчих цін для приведення їх до співставного вигляду.

Припустимо, що річний виробіток на одного працюючого в секторі тінювої та неформальної економіки сільськогосподарського виробництва такий самий, як і в галузі офіційної економіки. Перемноживши виробіток на кількість працюючих "в тіні", отримаємо значення "тінювого" ВВП.

Як зазначено в джерелі [13], показник прямої екологоємності сільського господарства становить 25% від ВВП галузі. На основі отриманих даних визначимо екологоємність тінювої діяльності сільського господарства.

Для розрахунку еколого-економічного збитку від функціонування тінювого сектора економіки

використаємо показники тіньового ВВП та дані збиткоємності (це величина еколого-економічних збитків, що припадає на одиницю економічного результату — продукції, робіт, послуг), наведені в джерелі [15]: сільське господарство — 1,38% від ВВП. Отримані результати занесені до табл. 1.

Отже, як бачимо з розрахунків, сумарна екологоємність сільськогосподарського виробництва тіньового сектору галузі за 2002—2009 рр. склала майже 21млн грн., а еколого-економічний збиток — більш ніж 1 млн грн.

ВИСНОВОК

Оцінивши масштаби тіньового сектору економіки та його вплив на навколишнє природне середовище, виникає необхідність розробки нових чи вдосконалення вже існуючих програм по боротьбі з тіньовою діяльністю в Україні. Основними заходами щодо детінізації економіки та мінімізації еколого-економічного збитку від забруднення навколишнього середовища тіньовим сектором мають стати: реформування національної системи фінансового контролю за здійсненням протизаконної діяльності у напрямі розробки конкретних інструментів обмеження тіньових систем перерозподілу фінансових ресурсів за кожним конкретним випадком; зниження податкового тиску, захист інтересів підприємців; застосування жорстких адміністративних і каральних заходів; усунення державних корумпованих структур на всіх рівнях влади.

Література:

1. Озерський І.В. Тіньовий сегмент економіки // Економіка, фінанси, право. — 2005. — № 1. — С. 28 — 31.
2. Глинка С. Теневая экономика в России // Свободная мысль. — 1995. — № 4. — С. 10.
3. Андрушків Б.М., Кирич Н.Б., Мальята Л.Я. / Фондовый рынок. — 2008. — № 32. — С. 24—29.
4. Бородюк В., Приходько Т., Турчинов О. Оцінка масштабів тіньової економіки та її вплив на динаміку макроекономічних показників. // Економіка України. — 1996. — № 11. — С. 4—16.
5. Ванькович Ю.М. Класифікація тіньової економічної діяльності // Науковий вісник НАТУ України. — 2010. — № 20. — С. 160 — 161.
6. Варналій З. Шляхи детінізації економіки України та її особливості // Банківська справа. — 2007. — № 2. — С. 56—57.
7. Виноградов О. Аналіз впливу корупції на кадрові ресурси системи охорони здоров'я України / О.Виноградов // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. — 2008. — № 1. — С. 91—98.

Таблиця 1. Визначення еколого-економічного збитку від діяльності суб'єктів тіньового сектору сільськогосподарського виробництва

Роки	Показники						
	Тіньова зайнятість в галузі, млн осіб	Річний виробіток на одного працюючого, млн грн./особу*	Тіньовий ВВП галузі, млн грн.*	Показник прямої екологоємності сільськогосподарського виробництва, % від ВВП галузі	Екологоємність сільськогосподарського виробництва тіньового сектору галузі, млн грн.*	Збиткоємність сільськогосподарського виробництва, % від ВВП	Еколого-економічний збиток, млн грн.*
2002	1,09	16,17	17,47	25	4,37	1,38	0,24
2003	0,68	14,98	10,18	25	2,55	1,38	0,14
2004	0,65	17,73	11,71	25	2,93	1,38	0,16
2005	0,56	17,74	11,53	25	2,88	1,38	0,16
2006	0,59	18,10	10,86	25	2,72	1,38	0,15
2007	0,29	18,70	5,61	25	1,4	1,38	0,07
2008	0,31	21,81	6,76	25	1,69	1,38	0,09
2009	0,43	20,30	8,93	25	2,23	1,38	0,12

* розраховано авторами

8. Вишневський В. Ухилення від сплати податків: моделювання вибору та дій економічного суб'єкта: [Розміри тіньового сектору економіки розвинених країн] / В. Вишневський, А. Веткін // Економіка України. — 2004. — № 1. — С. 9—15.

9. Вороб'єв Е., Тимченко Б. Теневая экономика в условиях системного кризиса // Экономика Украины. — 1998. — № 8. — С. 43—47.

10. Зверькова Н. Деякі питання визначення понять "тіньова економіка", "детінізація економіки" та "протидія тіньовій економіці" / Н. Зверькова / Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 1. — С. 92—96.

11. Криницький О. Конкурентна розвідка в передверії недружественного поглинання: [Варианти захисту от рейдерів] / О. Криницький // Антикризисний менеджмент. — 2006. — № 12. — С. 25—26.

12. Эколого-экономические проблемы сельскохозяйственного производства / О.Ф. Балацкий, Л.Г. Мельник, С.Н. Козьменко и др.; Под ред. О.Ф. Балацкого. — К.: Урожай, 1992. — 144 с.

13. Методы решения экологических проблем / Под ред. Доктора экономических наук, профессора Л.Г.Мельника и кандидата экономических наук, доцента В.В. Сабадаша. — Сумы: Винниченко Н.Д., ОАО "СОТ" издательство "Козацький вал", 2005. — 530 с.

14. Харазішвілі Ю., Дмитренко Н. Методичні підходи до оцінки тіньової зайнятості в Україні // Економіка України. — 2010. — № 12. — С. 16—28.

15. Экологические издержки производства в Украине / Под ред. Л.Г. Мельника и А.И. Каринцевой. — Сумы: РИО "АС — Медиа"; Первая украинская компания инновационно-инвестиционного развития "Экополос", 2003. — 72 с.

16. Рябушкин Б.Т., Чурилова Э.Ю. Методы оценки теневого и неформального секторов экономики. — М.: Финансы и статистика, 2003. — 144 с.
Стаття надійшла до редакції 07.12.2011 р.